

سلامی

دانشگاه شیراز
دانشکده تربیت و علوم انسانی
گروه تاریخ

عنوان پایان نامه
علمای جبل عامل و نقش و تأثیر آنان در
نشر و استحکام آیین تشیع در ایران عصر
صفوی و دستاوردهای آنان

نام و نام خانوادگی دانشجو
امین نادری رمضان آباد (۸۶۲۴۵۰۴)

استاد راهنما
دکتر هوشنگ جباری

استاد مشاور
دکتر عبدالحسین میلانی

دی ماه ۱۳۸۸

چکیده فارسی

نام خانوادگی: نسادری رمضان آباد
نام: امین

عنوان پایان نامه: علمای جبل عامل و نقش و تأثیر آنان بر نشر و استحکام آیین تشیع در ایران عصر صفوی و دستاوردهای آنان

استاد راهنما: دکتر هوشنگ جبّاری
استاد مشاور: دکتر عبدالحسین میلانی

درجه تحصیلی: کارشناسی ارشد
رشته تاریخ: تاریخ ایران در دوره اسلامی

محل تحصیل: دانشگاه شهید چمران
دانشکده: ادبیات و علوم انسانی

کلید واژه‌ها: علمای جبل عامل، تشیع، صفویه، ترویج و گسترش، آموزه‌های شیعی

با رسمی شدن مذهب تشیع دوازده امامی توسط صفویان می‌بایستی این مذهب در سراسر قلمرو پهناور دولت صفوی گسترش یافته و اصول عقاید و آموزه‌های این آیین نیز در میان مردمان این سامان ترویج و توسعه یابد. فرمانروایان صفوی ابتدا برای نیل به این هدف وسیله زور و استفاده از قدرت نظامی را بکار گرفتند، که اگرچه در تغییر آیین مردم تأثیر گذار بود اما این اهرم نمی‌توانست به صورت یابدار اعتقادات مردم را تحت کنترل بگیرد، از این‌روی فرمانروایان صفوی برای رفع این مشکل با توجه به مقتضیات تاریخی و سیاسی آن روزگار و با بینش خاص سیاسی خود، علمایی را از ناحیه جبل عامل واقع در جنوب لبنان، به ایران فراخواندند. این علما با ورود به ایران توانستند با تلاش و کوشش‌های خود بصورت فعالیت‌های علمی و آموزشی، بسیاری از اصول مدون و فقه‌های تشیع دوازده امامی را برای مردم تشریح و باعث رواج فرهنگ شیعی در جامعه ایران روزگار صفوی گردند. هم‌چنین علمای جبل عاملی با بدست آوردن پست‌های مهم دینی و سیاسی هم به نفوذ بالایی در جامعه دست پیدا کردند و هم‌اینکه مشروعیت و مقبولیت صفویان را که خواست سیاسی فرمانروایان این سلسله بود را برای آنان به ارمغان آوردند.

سپاسگزاری

پروردگار قلم را شاکرم که بنده را لطفی عطاء فرمود تا از کلیه کسانی که در تهیه و تدوین این پژوهش مرا یاری نموده اند کمال تشکر و سپاس را داشته باشم. در این راستا از راهنمایهای خردمندان و دلسوزانه و بسیار مفید جناب آقای دکتر هوشنگ جباری دانشمند ارجمند و فاضل و استاد راهنمای بزرگووارم کمال تشکر و امتنان را داشته و از لطف و عنایت استاد مشاورم جناب آقای دکتر عبدالحسین میلانی نیز صمیمانه سپاسگذار می‌باشم که هر کدام چراغی منور در فراسوی راهم روشنی بخشیده‌اند و در این خصوص در مقابل الطاف بی شائبه شان سر تعظیم فرو آورده و همواره بهاری جاوید و مملو از عشق و امید و سلامتی را مادام العمر برای ایشان آرزومندم. همچنین نگارنده برخویش لازم می‌داند که از کلیه اساتید محترم گروه تاریخ دانشگاه شهید چمران اهواز که در طول این دوره تحصیلی از محضر ایشان بهره بردم و هم چنین از کلیه دوستان و عزیزان دوران تحصیل و کارکنان و مسئولین کتابخانه دانشکده ادبیات و علوم انسانی دانشگاه شهید چمران اهواز، کتابخانه دانشگاه امام صادق(ع)، کتابخانه حوزه علمیه کمالیه خرم آباد و کتابخانه دانشگاه لرستان مراتب سپاسگزاری و قدر دانی خود را ابراز نماید.

فهرست مطالب

عنوان

صفحه

پیشگفتار	یک
مقدمه	۱
شناخت و بررسی منابع	۶
فصل اول : نگاهی به زمینه های مذهبی و سیاسی موثر در برآمدن صفویان در ایران.....	۱۴
(۱-۱) مسائل مذهبی و فکری	۱۴
(۱-۱-۱) تشیع و سیرتاریخی آن در ایران از آغاز تا تأسیس دولت صفوی	۱۴
(۱-۱-۲) تصوف و تشکیلات طریقت صوفیانه	۲۲
(۱-۱-۳) تلفیق تصوف و تشیع و نقش مشایخ	۲۶
(۱-۲) : مسائل سیاسی	۳۱
(۱-۲-۱) آغاز شکل گیری نهضت صفویان	۳۱
(۱-۲-۲) دوره رشد و گسترش نهضت صفویان	۳۵
(۱-۲-۳) مرحله به ثمر رسیدن تلاشهای پیران طریقت و تشکیل دولت	۳۸
فصل دوم : نهضت شیعی جبل عامل و نفوذ آن در ایران عصر صفوی.....	۴۱
(۲-۱) موقعیت جغرافیای جبل عامل	۴۰
(۲-۱-۱) وجه تسمیه منطقه جبل عامل	۴۳
(۲-۲) پیشینه تاریخی تشیع در منطقه جبل عامل تا قرن دهم هجری	۴۴
(۲-۳) خصوصیات و ویژگیهای تشیع در منطقه جبل عامل	۴۸
(۲-۴) اندیشه های دینی و سیاسی شهید اول (محمد بن مکی) و سهم وی در شکل گیری مکتب علمی - شیعی جبل عامل	۵۱
(۲-۴-۱) زندگی نامه و اندیشه های دینی و سیاسی شهید اول (محمد بن مکی)	۵۲
(۲-۴-۲) سهم محمد بن مکی (شهید اول) در شکل گیری مکتب علمی- شیعی جبل عامل	۵۷
(۲-۵) علل و عوامل ورود علمای جبل عامل به ایران در دوره صفوی	۵۹

- ۲-۵-۱) شرایط سیاسی و اقتصادی حاکم بر جبل عامل ۶۰
- ۲-۵-۲) تغییر و تحولات سیاسی و دینی در قرن دهم هجری ۶۳
- ۲-۵-۳) ملاحظات و دیدگاه‌های دینی و سیاسی در قرن دهم هجری ۶۵

فصل سوم: نقش و تاثیر علمای جبل عامل در استحکام و نشر آیین تشیع در ایران عصر صفوی ۷۰

- ۳-۱) معرفی گروهی از مهم ترین علمای مهاجر جبل عامل ۷۰
- شیخ نور الدین ابوالحسن علی بن حسین عبدالعالی کرکی عاملی ۷۰
- شیخ عبدالعال بن علی بن حسین بن عبدالعالی (۹۹۳-۹۲۶ق) ۷۱
- شیخ علی بن هلال کرکی عاملی معروف به شیخ علی منشار ۷۱
- سید حسین بن جعفر اعجی کرکی (متوفی ۹۳۶ق) .. ۷۲
- سید حسین بن ضیاء الدین عامی معروف به امیر سید حسین مجتهد (مجتهد کرکی) ۷۲
- شیخ لطف الله بن عبد الکریم میسی عاملی (متوفی ۱۰۳۲ق) ۷۳
- شیخ حسین بن عبد الصمد الحارثی العاملی (۹۸۴-۹۱۸ق) ۷۳
- شیخ بهاء الدین محمد بن عزالدین حسین بن عبد الصمد همدانی جبعی عاملی (۱۰۳۱-۹۵۳ق) ۷۴
- شیخ محمد بن حسن معروف به شیخ حر عاملی (۱۰۹۷-۱۰۳۳ق) ۷۴
- شیخ محمد بن علی بن محمد حرفوشی حریری عاملی کرکی ۷۵
- سید میرزا محمد معصوم بن میرزا محمد مهدی بن میرزا حبیب الله موسوی عاملی کرکی ۷۵
- شیخ حسن بن علی بن محمد (بن محمد) حر العاملی (۱۰۶۲-۱۰۰۰ق) ۷۵
- شیخ حسین بن حسن عاملی المشغری ۷۶
- شیخ حسین بن شهاب الدین بن حسین بن محمد [بن حسین] بن حیدر عاملی ۷۶
- ۳-۲) جایگاه و اهمیت محقق کرکی در سازمان و تشکیلات دینی صفویان ۷۶

۳-۳) تلاش علمای جبل عامل در بسط و گسترش فرهنگ تشیع در
جامعه ایران عصر صفوی ۸۵

۳-۴) عملکرد علمای عاملی در مشروع جلوه دادن حکومت
صفویان (با تأکید بر اندیشه های تشیع و دوازده امامی) ۹۶

۳-۴-۱) نماز جمعه در عصر صفوی و نقش علمای جبل عاملی در آن
..... ۹۶

۳-۴-۲) تبیین مقام و موقعیت مجتهد جامع شرایط ۱۰۱

۳-۴-۳) بحث خراج و توضیح مبانی آن توسط این علما
..... ۱۰۶

۳-۵) تلاشهای علمی و فرهنگی شیخ بهایی در استحکام بنیان
آموزه های شیعی ۱۱۰

فصل چهارم: دستاوردهای حضور علمای جبل عاملی در جامعه ایران عصر صفوی ۱۱۸

۴-۱) مذهبی ۱۱۸

۴-۱-۱) ترویج و توسعه تشیع دوازده امامی ... ۱۱۸

۴-۱-۲) مقابله و رویارویی با رشد و گسترش تصوف ۱۱۹

۴-۱-۳) رویارویی و اختلاف مکاتب اندیشه ای اصولگرایی و
اخباریگری میان علمای جبل عاملی و علمای ایرانی. ۱۲۲

۴-۲) سیاسی ۱۲۵

۴-۳) علمی و فرهنگی ۱۳۱

نتیجه گیری ۱۳۷

فهرست منابع و مآخذ ۱۳۹

پیشگفتار

رساله حاضر پیرامون بررسی نقش و تأثیر گذاری علمای جبل عاملی بر نشرو استحکام آیین تشیع در ایران و دستاوردهای حضور آنان در جامعه ایران عصر صفوی می‌باشد. برآمدن دولت صفویان در سال ۹۰۷ ق برای پژوهشگران تاریخ این سرزمین اهمیتی اساسی دارد. چرا که یکپارچگی سیاسی ایران که پس از واژگونی امپراتوری ساسانی از دست رفته بود، یک بار دیگر به دست صفویان فراهم آمد و ایران یکپارچه، در کشاکش‌های سیاسی آن روزگار نقش بسیار با اهمیتی یافت. از نظر بازرگانی و اقتصاد جهانی هم ایران عصر صفوی، در میان کشورهای جهان، جایگاهی ویژه یافت، با این همه مهمترین پدیده‌ای که با آغاز دولت صفویان در ایران رخ نمود، رسمی‌شدن تشیع و چیرگی تدریجی این مذهب در سراسر ایران بود. اگر چه در باره این مقطع از تاریخ ایران تحقیقات فراوانی شده است و هم اکنون محققان و علاقه مندان به تاریخ ایران همچنان این دوره را بعنوان این که مهمترین دوره تاریخی ایران جهت شناخت وضعیت فعلی ایران می‌باشد، مورد مطالعه و بررسی خویش قرار داده‌اند ولی مسلماً هنوز حق مطلب در ابعاد و زوایای مختلف این دوره ادا نشده و تلاش برای شناخت بیشتر آن لازم است. لذا با توجه به اهمیت این بخش از تاریخ ایران، اینجانب بر آن شدم تا در یکی از مهمترین زمینه‌های مربوط به آن، یعنی موضوع نقش و تأثیر گذاری علمای جبل عاملی بر نشر و استحکام تشیع در این دوره تحقیق نمایم، زیرا رسمیت یافتن تشیع اساس تشکیل دولت صفوی بوده و حضور این علما نقش غیر قابل انکاری در ترویج و گسترش آن داشته است. لازم بذکر است که برای مطالعه و بررسی منابع مورد نیاز در راه انجام این پژوهش مشکلات زیادی وجود داشته است، از جمله می‌توان به کمبود همه منابعی که می‌بایست در راین رابطه مورد مطالعه قرار گیرد در محل زندگی و تحصیل اشاره داشت، لذا اجباراً برای این مهم می‌بایست به کتابخانه‌های دیگر در دانشگاه‌های دیگر مراجعه نمایم که خوشبختانه تا حدودی دسترسی به آنها فراهم شد با وجود این اذعان دارم که این پایان نامه خالی از نارسایی و اشکال نیست که از نظر تیز بین اساتید و اهل فن مستور نمی‌ماند، از این‌روی با عذر و پوزش استدعا دارم نگارنده را راهنمایی و از انتقادات مفید و نظرات سازنده خویش آگاه سازند.

مقدمه

با تشکیل دولت صفوی توسط شاه اسماعیل یکم صفوی در اوایل قرن دهم هجری و رسمیت یافتن مذهب تشیع دوازده امامی، از لحاظ مذهبی مشکلاتی در پیش روی این دولت تازه تأسیس قرار گرفت. چرا که پیش از بقدرت رسیدن صفویان، گرایش غالب مذهبی تسنن بوده و اینک با رسمی شدن تشیع، دولت صفوی برای ترویج و توسعه این مذهب با کمبود علما و فقهای متخصص شیعی مواجه بود. علاوه بر این، نیازهای مذهبی مردم نو آیین و لزوم آگاهی و آشنایی آنها با اصول مدون و فقهاتی تشیع فرمانروایان صفوی را برآن داشت برای رفع این مشکلات، علمای شیعی را از بعضی مناطق جهان اسلام به ایران دعوت کنند. از میان علمای که بنا به دعوت پادشاهان صفوی وارد ایران شدند، علمای جبل عاملی لبنان بودند که در عرصه مسایل سیاسی و فقهی و دینی نقشی فعال و پررنگ داشتند. این علما با ورود به ایران تلاشهای فراوانی برای ترویج و گسترش تشیع بصورت اصول فقهاتی و درونی ساختن فرهنگ شیعی در میان مردم و همینطور اجرای مقررات و قوانین فقهی شیعه در جامعه ایران عصر صفوی نمودند. آنان هم چنین با دست یابی به پستهای دینی و سیاسی با ارزش در دستگاه صفویان توانستند با جبران کردن خلاء کمبود علمای شیعی در این دوره تأثیر غیر قابل انکاری بر نشر و استحکام آیین تشیع در این دوره بگذارند. حال باتوجه به آنچه که ارائه گردید، پیرامون این پژوهش سؤالاتی نیز مطرح می‌باشد که برای اثبات و درک مطالبی که در صفحات بعد و تحت عناوین مختلف خواهند آمد پاسخگویی به آنها ضروری است. براساس بررسی اینجانب رساله حاضر باید در صدد پاسخگویی به یک سؤال اصلی و تعدادی سؤالات فرعی باشد که ذیلاً ارائه می‌شوند.

سؤال اصلی و سؤالات فرعی

الف) اصلی

علما و فقهای جبل عاملی چه نقش و تأثیری در نشر و استحکام آیین تشیع در ایران عصر صفوی داشته اند؟

ب) فرعی

۱) پیش زمینه‌های فکری و مذهبی برآمدن صفویان را چه عناصری تشکیل می‌داده است؟

۲) چه دیدگاه‌های تاریخی و سیاسی باعث شده تا فرمانروایان صفوی علمای جبل عاملی را به ایران دعوت کنند؟

۳) علمای جبل عاملی با چه اهداف و انگیزه‌ای وارد ایران شدند؟

۴) حضور علمای جبل عاملی دارای چه دستاوردهایی در جامعه ایران عصر صفوی بود؟

۵) علمای جبل عاملی چگونه برخوردی برخوردار با جریان تصوف در ایران داشتند؟

فرضیه اصلی و فرضیه‌های رقیب یا جانشین

فرضیه اصلی

در این رساله فرضیه اصلی این می‌باشد که: علمای جبل عاملی بر روند تغییر و تحولات دینی، سیاسی و اجتماعی ایران عصر صفوی تأثیرات در خور توجهی از خود بر جای گذاشتند.

فرضیه‌های رقیب یا جانشین

علمای جبل عاملی در عرصه انجام فعالیت‌های علمی و آموزشی از حمایت فرمانروایان صفوی برخوردار بودند. افکار و اندیشه‌های مذهبی علمای جبل عاملی بر ذهنیت فرمانروایان صفوی تأثیر گذاشت.

روش پژوهش و شیوه گرد آوری داده‌ها

با توجه به ماهیت موضوع روش تحقیق در این رساله توصیفی-تحلیلی می‌باشد، که در آن پژوهشگر کوشیده است موضوع مورد بحث را توصیف و تشریح کند و سرانجام ابعاد و زوایای مختلف آن را تحلیل و تبیین نماید. هم چنین روش گردآوری اطلاعات در این پژوهش کتابخانه‌ای بوده است و از آنجایی که پرداختن به چنین تحقیق مهم و گسترده و تاحدی تخصصی، تلاش و کوشش مستمر و مداومی را می‌طلبد، بنابراین اینجانب با مراجعه به کتابخانه‌های مختلف از جمله: کتابخانه دانشکده ادبیات و علوم انسانی دانشگاه شهید چمران و کتابخانه دانشکده الهیات دانشگاه شهید چمران و کتابخانه مرکزی (شهید چمران) اهواز، کتابخانه عمومی شهید رجائی اهواز، کتابخانه دانشگاه امام صادق (ع) تهران، کتابخانه مرکزی دانشگاه تهران، کتابخانه مرکزی دانشگاه تربیت مدرس تهران، کتابخانه دانشگاه شهید بهشتی تهران، کتابخانه دانشگاه اصول الدین قم، کتابخانه آیت الله مرعشی نجفی قم، کتابخانه دانشگاه لرستان و کتابخانه حوزه علمیه کمالیه خرم آباد توفیق یافتم در مورد موضوع

علمای جبل عامل و نقش و تأثیر گذاریهای آنها در جامعه ایران دوره صفوی مطالعه و بررسی نمایم.

هدف پژوهش

هدف مستقیم نگارنده پاسخ به سؤال اصلی رساله است که محرک وی برای جستجوگری و پژوهش در این باب بوده است. در کنار این هدف مستقیم می‌توان هدف غیر مستقیم و بلند مدتی را نیز در نظر گرفت، و آن این است که با مطالعه و تحلیل و بررسی ابعاد و زوایای گوناگون این موضوع بتوان به یک دیدگاه جامع علمی دست یافت، تا در پرتو آن به سؤالاتی از نوع سؤال اصلی پاسخی در خور توجه داده و نهایتاً شاید بتوان چیزی بر معارف بشری افزود.

فایده و اهمیت موضوع

از آنجایی که بحث و بررسی پیرامون تأثیر گذاری علمای جبل عاملی یکی از موضوعات بحث برانگیز در تاریخ فقه شیعه و روند تحولات حوزه‌های علمیه و در نتیجه اندیشه دینی و شیعی جامعه ایران عهد صفوی و حتی جامعه کنونی ایران می‌باشد، لذا فایده این رساله، ناظر بر جنبه کاربردی آن است که می‌تواند در محافل علمی و دانشگاهی و حوزه‌های علمیه مورد استفاده مخاطبان قرار گیرد، هم چنین باتوجه به مشارکت گسترده این علما در شگل دهی به فرهنگ و مذهب در ایران دوره صفوی، اهمیت این رساله در کسب آگاهی و اطلاع از تاریخ سیاسی، دینی و فرهنگی در این برهه زمانی خاص یعنی دوره صفویان در ایران می‌باشد.

سوابق پژوهش در این موضوع

بحث و بررسی در خصوص حضور و فعالیت‌های علمای جبل عامل در روند تاریخ تحولات فکری-دینی ایران عصر صفویه از دیرباز در حد اشاراتی مختصر و به نحوی خاص و موردی، مورد توجه محققان بوده است. نخستین بار سوای اشارات پراکنده در آثار مختلف، آلبرت حورانی (متوفی ۱۹۹۳م) در مقاله کوناهای به موضوع مهاجرت فقهای جبل عامل به ایران پرداخت و از ابعاد گوناگون این موضوع سخن گفت. اهمیت مقاله حورانی بیشتر در توجه دادن محققان غربی به این مسئله می‌باشد.

دومین مطالعه در مورد بررسی حضور علمای جبل عامل در ایران، التشیع بین جبل عامل و ایران (لندن، ۱۹۸۷م) نوشته علی مروه می‌باشد. مروه بعد از مقدمه‌ای کلی در باره تاریخ تشیع، به نحو گزارشی فهرست برخی از فقهای مهاجر به ایران را آورده است. بعد از مروه، جعفر مهاجر، روحانی شیعی لبنانی در کتاب الهجرة العاملیه الی ایران فی العصر

الصفوی (بیروت، ۱۴۱۰ق) ابعاد مهم ورود عاملیها به ایران را مورد تحقیق و بررسی خود قرار داده است. تحقیق مهاجر در توجه دادن محققان به مطالب قابل پژوهش در مهاجرت فقهای عاملی به ایران اثری کلیدی است و تقریباً تمام آثار تألیف شده بعد از وی از تحقیق و نتایج پژوهش وی متأثر شده اند.

سبب تحقیق مهم مهدی فرهنگی منفرد، با عنوان مهاجرت علمای شیعه از جبل عامل به ایران در عصر صفویه (تهران، ۱۳۷۷) تلاش دیگری برای نشان دادن ابعاد اهمیت مهاجرت عاملیها به ایران است. اما با این حال هنوز جای پژوهش در برخی از جنبه‌های ناظر بر حضور علمای جبل عامل در ایران و اهمیت آنها در گسترش تشیع در ایران عصر صفوی باقی مانده و ابعاد مختلف تلاشها و کوششهای آنها، از جمله در مورد نقش و تأثیر گذاری آنها در نشر و استحکام تشیع در این دوره به طور کامل مورد تحقیق قرار نگرفته است.

حدود و نقطه تمرکز (محدوده زمانی و مکانی پژوهش)

پژوهش حاضر به بررسی نقش و تأثیر علمای جبل عامل بر نشر و استحکام آیین تشیع در محدوده سالهای ۹۰۷ (تشکیل دولت صفوی) تا سال ۱۱۳۵ یعنی سقوط این دولت بدست افغانه غلزایی را شامل می‌شود

سازماندهی تحقیق

این رساله شامل چهار فصل و یک نتیجه‌گیری می‌باشد. در ابتدا با یک پیشگفتار و یک مقدمه و شناخت و معرفی منابع تحقیق آغاز می‌گردد. فصل اول شامل نگاهی گذرا به سیر تاریخی تشیع در ایران و پیش‌زمینه‌های فکری و مذهبی برآمدن صفویان و هم‌چنین روند سیاسی قدرت‌گیری و تشکیل دولت صفویان، می‌باشد.

در فصل دوم، به بررسی موقعیت جغرافیایی و مکانی جبل عامل، پیشینه تاریخ تشیع در آنجا و چگونگی شکل‌گیری مکتب علمی- شیعی جبل عامل و سهم شهید اول (محمد بن مکی) در آن و همین‌طور از علل و عوامل ورود علمای جبل عامل به ایران در دوره صفوی پرداخته شده است، که خود شامل سه دسته از جمله شرایط سیاسی و اقتصادی حاکم بر منطقه جبل عامل و تغییر و تحولات سیاسی و دینی ایران در قرن دهم هجری و دیدگاه‌های تاریخی و سیاسی فرمانروایان صفوی تقسیم می‌شود.

فصل سوم، در مورد نقش و تأثیر گذاری علمای جبل عاملی بر نشر و استحکام تشیع در ایران این دوره و معرفی گروهی از مهمترین علمای مهاجر جبل عاملی به ایران و دیدگاه‌های آنها در خصوص نماز جمعه، مجتهد جامع الشرایط، و بحث خراج صحبت شده است. ضمن این که در مورد فعالیت‌های محقق کرکی به

عنوان اولین چهره مشهور علمای مهاجر که قدم به سرزمین ایران گذاشته و هم چنین از شیخ بهائی به عنوان یکی از برجسته ترین شخصیت‌های علمی‌علمای در این دوره پرداخته شده است.

در فصل چهارم به دستاوردهای حضور این علما بر جامعه ایران دوره صفوی بحث شده است. از جمله این دستاوردها به ترویج و گسترش تشیع، مقابله با رشد تصوف و برخورد فکری میان مکتب اصولگرایی که بیشتر علمای عاملی طرفدار آن بودند با مکتب اندیشه‌ای اخباریگری که اکثراً علمای ایرانی پیرو آن بودن و رشد و نفوذ بالای سیاسی علمای عاملی و بدست گرفتن پست‌های حساسی چون شیخ الاسلامی و صدر و همینطور از تأثیر گذاری آنها بر زبان و ادبیات فارسی، اشاره شده است.

در پایان این رساله نتیجه آمده است که بصورت پاسخگویی به سؤال اصلی و سؤالات فرعی می‌باشد.

مشکلات پژوهش

بررسی منابع تحقیق شاید یکی از دشوار ترین مراحل کار به نظر آید و از این لحاظ قابل تأمل است. با توجه به موضوع تحقیق که در مورد علمای جبل عامل و نقش و تأثیر گذاری آنها بر روند تحولات دینی و فکری دوره صفوی پرداخته شده است، طبیعی بود که باید گذشته از منبع دست اول دوره صفویه از منابعی سود جسته می‌شد که به تاریخ تشیع در منطقه جبل عامل، چگونگی شکل‌گیری مکتب علمی-شیعی در آنجا و اندیشه‌ها و حرکتهای علمای شیعه جبل عامل، پرداخته بودند. فراهم آوردن این منابع دشوار بوده است و حتی زمانی که منابع در دسترس قرار می‌گرفت با توجه به این که بیشتر آنها به زبان عربی بودند بهره جستن از آنها دشوار و ساعتها و حتی روزها وقت می‌طلبید.

شناخت و بررسی منابع و مأخذ

عصر صفویه یعنی فاصله زمانی بین قرن دهم و دوازدهم هجری در مقایسه با ادوار پیش، از نظر منابع تاریخی بویژه تواریخ عمومی از دوره‌های بسیار غنی می‌باشد، چرا که در این عهد مورخان متعددی می‌زیستند و از خود یادداشتها و رساله‌هایی به جای گذاشتند که در باره حوادث ایام صفویه و یا تاریخ عمومی ایران و جهان تا روزگار صفویه در خور توجه است. علاوه بر این منابع از آثار زندگی نامه نویسان که در فرهنگ فارسی به کتب رجال معروف می‌باشند و تحقیقات معاصر (جدید) نیز برای مطالعه و بررسی این رساله

استفاده شده است که در اینجا به معرفی برخی از آنها می‌پردازیم:

(الف) منابع قدیمی (قدیمی)

(ب) تحقیقات معاصر (جدید)

(الف) منابع قدیمی (کهن)

حبیب السیر

مؤلف این کتاب غیاث الدین بن خواجه هماد الدین محمد بن خواجه جلال الدین بن برهان الدین محمد شیرازی معروف به خواند میر از ادبا و مورخان مشهور قرن دهم هجری معاصر شاه اسماعیل اول می‌باشد. وی به سال ۸۸۰ ق در شهر هرات به دنیا آمد و مادرش دختر میر خواند مؤلف روضه الصفا بود.^۱ خواند میر ابتدا در دربار حسین میرزا بایقرا و امیر علیشیر نوایی بود و سپس در دربار بدیع الزمان میرزا، فرزند حسین میزا بایقرا تقرب یافت و به مقام وزارت رسید. پش از سرنگونی دودمان تیموریان خراسان بدست شیبک خان در سال ۹۱۳ ق غیاث الدین به اقامت خود در هرات ادامه داد و پس از تسلط شاه اسماعیل در سال ۹۱۶ ق بر هرات نیز هم چنان در آن شهر تا سال ۹۴۴ ق باقی ماند و تاریخ معروف خود «حبیب السیر فی اخبار افراد بشر» را تألیف کرد. بنا به نوشته خود مؤلف نگاشتن این کتاب در سال ۹۲۷ ق بنا به درخواست میر غیاث الدین محمد یوسف الحسینی یکی از بزرگان هرات شروع شد و در سال ۹۳۰ ق خاتمه یافت. کتاب مشتمل بر یک مقدمه بنام «افتتاح» و خاتمه به عنوان «اختتام» و سه جلد است که هر جلد به چهار جزر بخش می‌شود و به قول خودش جمعا ۱۲ عقد است. بخش چهارم جلد سوم در مورد تاریخ شاه اسماعیل می‌باشد، که در این پژوهش از این قسمت استفاده در خور توجهی شده است. لازم به ذکر است که حبیب السیر تاریخ عمومی است که وقایع را از ابتدای تاریخ بشر تا وفات شاه اسماعیل صفوی به سال ۹۳۰ ق آورده است. این کتاب به مناسبت داشتن تفصیل اوایل کار و شرح سلطنت شاه اسماعیل اول اهمیت ویژه‌ای دارد.^۲

۱ پیگولوسکایا، پتروشفسکی و دیگران، تاریخ ایران از آغاز تا پایان سدع ۱۸، ترجمه کریم کشاورز، تهران، ۱۳۴۶ ش، ج ۲، ص ۴۶۳

۲ در باره خواند میر رجوع شود به اثر وی: خواند میر، غیاث الدین محمد بن هماد الدین، حبیب السیر، تصحیح محمد دبیر سیاقی، تهران، انتشارات خیام، چاپ اول، ۱۳۵۳ ش / یو.ا.برگل، ادبیات فارسی بر مبنای تألیف استوری، مترجمان فارسی یحیی آرین پور، سیروس ایزدی کریم کشاورز، تهران، موسسه مطالعات و تحقیقات فرهنگی، ۱۳۶۲، ج ۲، ص ۵۵۱-۵۵۶ / منزوی، احمد، فهرست مشترک نسخه های خطی پاکستان، اسلام آباد، مرکز تحقیقات فارسی ایران و پاکستان، ج ۱۰، ص ۱۰۹-۱۰۵ / پارسادوست، منوچهر، شاه اسماعیل پادشاهی با اثرهای دیر پای در ایران و ایرانی، تهران، شرکت سهامی انتشار،

احسن التواریخ

مؤلف این کتاب حسن بیگ روملو می‌باشد که در سال ۹۳۷ق در شهر قم به دنیا آمد. وی از اوان جوانی و در دوران فرمانروایی شاه تهماسب وارد امور سپاهگیری شد. او بیش از ۳۰ سال از عمرش را همراه اردوی شاه تهماسب بوده و اکثر وقایع را به چشم خود دیده است.^۱ حسن بیگ روملو کتاب احسن التواریخ را در دوازده جلد تألیف کرده ولی تنها دو جلد ۱۱ و ۱۲ آن باقی مانده و از بقیه جلدهای این کتاب اثری در دست نیست. جلد ۱۱ این کتاب شامل رویدادهای سالهای ۸۰۸ تا ۸۹۹ق^۲ و جلد ۱۲ درباره رویدادهای سالهای ۹۰۰ تا ۹۸۵ق می‌باشد و بدین ترتیب تاریخ دودمانهای قراقویونلو، آق قویونلو و بخش مهم نیاکان صفویان تا آغاز پادشاهی شاه محمد صفوی را در بر می‌گیرد.^۳ حسن روملو مانند عموم مورخان صفوی نبردهای پادشاهان آن دودمان را شرح داده است. مزیت برجسته احسن التواریخ در آن است که رویدادهای هر سال را جداگانه و زیر عنوان مستقل شرح داده و به پژوهشگران دودمان صفوی کمک بسیاری نموده است، تا سال هر رویداد را مشخص سازند. علاوه بر آن حسن روملو در پایان هر سال اطلاعات پر ارزشی در باره دولتمردان دانشمندان، عالمان دینی و شاعرانی که در آن سال درگذشته‌اند داده است. در مجموع کتاب احسن التواریخ از مهمترین منابع دوران صفویان و حاوی اطلاعات فراوان و مهمی در این دوره، بویژه در مورد دوران فرمانروایی شاه تهماسب اول می‌باشد.^۴ از آنجایی که یکی از مهمترین علمای جبل عامل دوره سلطنت شاه تهماسب محقق کرکی بوده، جلد دوم این کتاب در مورد این شخصیت جبل عاملی اطلاعات بسیار مهمی دارد و در این پژوهش از جلد دوم این کتاب بیشتر استفاده شده است.

چاپ اول، ۱۳۵۷، ص ۳۰ / سرور، غلام، تاریخ شاه اسماعیل صفوی، ترجمه محمد باقر آرام و عباسقلی غفاری فرد، تهران، مرکز نشر دانشگاهی، ۱۳۷۴، ص ۱۲ / زرینکوب، عبدالحسین، تاریخ ایران بعد از اسلام، تهران، امیر کبیر، ۱۳۶۳، ص ۳۹

۱ اشپولر، م. م.، و دیگران، تاریخنگاری در ایران، ترجمه یعقوب آژند، تهران، نشر گستره، چاپ دوم، ۱۳۸۸، ص ۱۶۶

۲ روملو، حسن بیگ، احسن التواریخ، تصحیح عبدالحسین نوایی، بنگاه ترجمه و نشر کتاب، چاپ اول، ۱۳۴۹، ج ۱۱

۳ روملو، حسن بیگ، احسن التواریخ، تصحیح عبدالحسین نوایی، انتشارات بابک، چاپ اول، ۱۳۵۷، ج ۱۲

۴ ثواقب، جهانبخش، تاریخ نگاری عصر صفویه و شناخت منابع و مأخذ، شیراز، انتشارات نوید شیراز، چاپ اول، ۱۳۸۰، ص ۴۱ / پارسادوست، شاه اسماعیل پادشاهی با...، ص ۳۱ / پیگولوسکایا و دیگران، تاریخ ایران از آغاز تا پایان سده ۱۸، ص ۴۶۵ / سرور، تاریخ شاه اسماعیل صفوی، ص ۱۶-۱۵

جهانگشای خاقان

مؤلف این کتاب شناخته شده نیست. این کتاب می‌باید بین سالهای ۹۴۸ تا ۹۵۵ هـ هنگام پادشاهی شاه تهماسب اول نوشته شده باشد. این کتاب حاوی اطلاعات مهمی در باره دوران پادشاهی شاه اسماعیل اول است. سبک نگارش آن روان و مؤلف توجه داشته است که تاریخ وقوع بسیاری از رویدادها را ذکر کند.^۱

خلاصه التواریخ

قاضی احمد بن شرف الدین الحسین الحسینی مشهور به میر منشی از مورخان برجسته دودمان صفویان است. وی روز پنجشنبه ربیع الاول ۹۵۳ ق در دوران پادشاهی شاه تهماسب اول به دنیا آمد. پدر او به نام شرف الدین از دانشمندان و ادیبان زمان و منشی در بار شاه تهماسب اول بود و قاضی احمد نیز از او نوجوانی در محضر پدر فاضل خود به کسب معلومات پرداخت. قاضی احمد کتاب خلاصه التواریخ را به دستور شاه اسماعیل دوم (۹۸۴-۹۸۵ ق) آغاز کرد و به علت مشکلات فراوان در ۹۹۹ ق و در زمان پادشاهی شاه عباس اول به پایان رساند و در حقیقت به او تقدیم کرد. خلاصه التواریخ در واقع جلد پنجم از یک کتاب تاریخ عمومی است، ولی از چهار جلد اول آن اثری در دست نیست. کتاب خلاصه التواریخ شامل تاریخ دودمان صفوی تا سومین سال پادشاهی شاه عباس اول است و از منابع مهم آن دودمان محسوب می‌شود. از مزیت‌های برجسته خلاصه التواریخ آن است که مؤلف رویدادهای دوران طولانی فرمانروایی شاه تهماسب را در هر سال جداگانه شرح داده و هر سال را از نوروز آغاز کرده است. مزیت برجسته دیگر آن، توجه مؤلف به شرح زندگی و کارهای عالمان و هنرمندان زمان خویش است.^۲ در این تحقیق از جلد دوم این کتاب بیشتر استفاده شده است.

عالم آرای عباسی

اسکندر بیک منشی ترکمان مؤلف این کتاب از ترکمانان آذربایجان بود که در سال ۹۶۸ ق به دنیا آمد. او در اوایل جوانی منشی در بار صفوی گردید. اسکندر بیک خود از نزدیک

۱ مؤلف مجهول، تاریخ جهانگشای خاقان، مقدمه و پیوست از الله دتا مضطر، اسلام آباد، مرکز تحقیقات فارسی ایران و پاکستان، ۱۳۶۴ ش/ سرور، تاریخ شاه اسماعیل صفوی، ص ۱۴/ یوسف جمالی، تشکیل دولت صفویه، ص ۳۰-۳۲

۲ الحسینی القمی، احمد بن الحسین، خلاصه التواریخ، به تصحیح احسان اشراقی، تهران، انتشارات دانشگاه تهران، چاپ اول، ۱۳۵۹ ش، ص ۹ (از پیشگفتار) / ثواقب، تاریخ نگاری عصر صفویه و شناخت منابع و مأخذ، ص ۵۷۱/ پارسادوست، شاه اسماعیل پادشاهی با.....، ص ۳۳

شاهد بسیاری از وقایع و رویدادهای دوره پیش از شاه عباس اول و پادشاهی او و آغاز پادشاهی شاه صفی بوده است. اسکندر بیک در دوره شاه عباس اول در سلک منشان در بار درآمد. او علاوه بر آن از غلامان شاه عباس اول نیز گردید. اسکندر بیگ در سال ۱۰۲۵ق که مصادف با سی امین سال پادشاهی شاه عباس اول بود نوشتن کتاب عالم آرای عباسی را در سه جلد آغاز کرد. جلد اول درباره نیاکان صفویان و شاهان پیش از شاه عباس اول، جلد دوم مربوط به رویدادهای سی سال اول پادشاهی شاه عباس اول، و جلد سوم درباره رویدادهای سالهای آخر پادشاهی شاه عباس اول تا زمان مرگ او در سال ۱۰۳۸ق است. کتاب عالم آرای عباسی بی شک از مهمترین منابع در مورد تاریخ عهد صفویه است. مؤلف هنگام مرگ شاه تهماسب اول ۶ سال داشت و همواره شاهد عینی بسیاری از رویدادهای پادشاهان صفوی و یا آگاه از جزئیات آن بود. اسکندر بیک علاوه بر استفاده از کتابهای مورخان پیش از خود، به علت منشی در بار بودن به کلیه اسناد و مدارک درباری دسترسی داشته و از این موقعیت مهم برای نوشتن کتاب ارزنده خود سود جسته است. کتاب عالم آرای عباسی با قلمی روان و بدون تکلف نوشته شده و در آن بسیاری از دانشمندان و عالمان دینی را معرفی کرده و شرحی در باره آنان داده است.^۱

ریاض العلماء و حیاض الفضلاء

این کتاب یکی از آثار مهم دوره صفویه در علم رجال و تراجم احوال است که توسط میرزا عبدالله افندی اصفهانی تألیف شده است. مؤلف ظاهراً در حدود سال ۱۰۶۶ق متولد شده و در کودکی پدر و مادر خویش را از دست داده لیکن در همان کودکی به فراگیری علوم و کمال شور و شوق وافر نشان داده و مقدمات علوم را در اصفهان و سپس مراتب عالییه را نزد اساتید برجسته فراگرفته است. وی این کتاب را در شرح احوال دانشمندان و علما خاصه و عامه (شیعه و سنی) نوشته است. بخش اول آن ویژه‌ی علمای خاصه و مشتمل بر احوال رجال شیعه امامی و آثار علمیه و اجتماعی ایشان است و هر یک از دو بخش بر حسب تقسیمی که مؤلف کرده، در پنج جزء تدوین شده است. امتیازی که این کتاب از سایر کتابهای هم سنخش دارد آن است که مؤلف در تدوین این اثر، به نقل تنها از مصادر رجالیه و تراجم اکتفا نکرده، بلکه نیمی از عمر خویش را برای تهیه، آن به مسافرت شهرها و ملاقات با دانشمندان و مطالعات طاقت فرسای کتب و آثار ایشان گذرانیده است. وی حتی برای تهیه این اثر به دهکده‌های دور دست هم سفر کرده

۱ منشی ترکمان، اسکندر بیک، تاریخ عالم آرای عباسی، با تنظیم و مقدمه ایرج افشار، تهران، امیر کبیر، چاپ سوم، ۱۳۸۲ش، ج ۱، ص ۱۷ (از مقدمه)

است و هرگاه مطلبی را نقل کرده، مطالعه کنندگان آن را به مصدر آن ارجاع داده است و هر آنچه را که از شخصی شنیده و یا در کتابی دیده و یا دلیل عقلی بر صحت آن داشته اشاره کرده است.^۱ از جلد پنجم این کتاب در مورد علمای عاملی و خصوصا محقق کرکی و شرح فعالیت‌های او استفاده شده است.

امل الامل فی احوال علما جبل عامل

کتاب محمد بن حسن حر مشغری معروف به حر عاملی، یکی از اصلی‌ترین منابع این پژوهش به شمار می‌آید. این کتاب زندگی نامه بسیار کوتاهی از نزدیک به هزار و سیصد و پنجاه دانشمند شیعه را که پس از شیخ الطایفه طوسی می‌زیسته‌اند را در بر دارد. جلد نخست این کتاب با عنوان امل الامل فی احوال علما جبل عامل به شرح زندگانی علمای جبل عاملی اختصاص یافته است و جلد دوم آن به شرح زندگانی علمای سایر سرزمین‌های اسلامی پرداخته است. نویسنده کتاب خود یکی از مشهورترین مهاجرا عاملی است، که تألیف این کتاب را در سال ۱۰۹۷ق به پایان برده است.^۲ از این کتاب برای آشنایی به دانشمندان مشهوری چون شهید اول، محقق کرکی، حسین بن عبدالصمد جبعی حارثی و شیخ بهایی بهره‌گیری شده است. در این پژوهش از جلد نخست این کتاب بیشتر استفاده شده است.

مجالس المؤمنین

اثر قاضی نورالله شوشتری به زبان فارسی است که در سال ۱۰۱۰ق در دو جلد نوشته شده است. این کتاب درباره زندگانی و آثار دانشمندان؛ فقیهان، پادشاهان، امیران و شاعرانی است که نویسنده بیشتر آنها را به تشیع منسوب داشته است. نویسنده این کتاب به سال ۱۰۱۹ق به خاطر استواری عقیده به کیش شیعه کشته شده است.^۳ از جلد دوم این کتاب بیشتر در خصوص سرگذشت علمای جبل عامل استفاده شده است.

۱ افندی اصفهانی، میرزا عبدالله، ریاض العلماء و حیاض الفضلاء، ترجمه محمد باقر ساعدی، مشهد، بنیاد پژوهش‌های اسلامی آستان قدس رضوی، چاپ سوم، ۱۳۶۶ش، ج ۱، ص ۳۸-۱

۲ الحر عاملی، محمد بن حسن، امل الامل فی احوال علما جبل عامل، بکوشش سید احمد حسینی، بغداد، مکتبه الاندلس، ۱۳۸۵ق، ج ۱، ص ۱۴-۷

۳ شوشتری، قاضی نورالله، مجالس المؤمنین، تهران، انتشارات کتابفروشی اسلامی، چاپ اول، ۱۳۵۶ش، ج ۱، ص ۷ (از مقدمه)

روضات الجنات فی احوال علما و سادات

این اثر که تألیف محمد باقر خوانساری می‌باشد توسط محمد باقر ساعدی خراسانی از عربی به فارسی ترجمه شده و شرح حال ۷۴۲ تن از علمای اسلام و شاعران قدیم و جدید را در بر دارد. این کتاب که نگارش آن در سال ۱۲۸۷ ق به پایان رسیده، حاوی اطلاعات بسیار مهمی در مورد محقق کرکی و شرح فعالیت‌های او در دستگاه صفویان است،^۱ که از آن در این پایان نامه به ویژه جلد پنجم آن بیشتر استفاده شده است.

ب) تحقیقات معاصر (جدید)

تشیع و تصوف (تا آغاز سده دوازدهم هجری)

مؤلف این کتاب دکتر مصطفی کامل الشیبی پژوهشگر عراقی و فارغ التحصیل از دانشگاه کمبریج انگلستان می‌باشد. اصل این کتاب به زبان عربی و با عنوان الفکر الشیعی و النزاعات الصفویه حتی مطلع القرن الثانی عشر الهجری می‌باشد که در سال ۱۳۵۹ ش علیرضا ذکاوتی قراگزلو این کتاب را با نام تشیع و تصوف تا آغاز سده دوازدهم هجری ترجمه کرده و توسط مؤسسه انتشارات امیر کبیر به چاپ رسید. ویژگی مهم این کتاب پی گیری موضوع مهمی چون جریان تشیع و تصوف در جهان اسلام و تکیه نویسنده در تحقیقات و استنتاجات خود بر منابع و مأخذ دست اول بوده است. الشیبی در کتاب تشیع و تصوف تا آغاز سده دوازدهم هجری تشیع و تصوف را به لحاظ تاریخی از آغاز تا پایان دوره صفوی یعنی آغاز سده دوازدهم هجری دنبال می‌کند. الشیبی در این کتاب چیرگی مغول به بغداد را آغاز پیوند مستقیم بین تشیع و تصوف می‌داند. بخش آخر کتاب مربوط به تشیع در ایران تا پایان دوره صفوی است. آغاز حرکت صفویان توسط شخصی به نام شیخ صفی الدین اردبیلی و تحت تأثیر قرار گرفتن طریقت وی از اوضاع و احوال سیاسی و تبدیل این طریقه صوفیانه به یک نهضت سیاسی، بررسی جنبه‌های تاریخی و سیاسی این نهضت و سرانجام چگونگی تشکیل یک دولت قدرتمند ملی که بر اساس اتحاد و یگانگی صوفیگری و شیعی گری انجام گرفت، موضوعات مهم این بخش از کتاب را تشکیل می‌دهند. هم چنین مباحثی چون برخورد میان تشیع و تصوف در زمان جانشینان شاه اسماعیل، فروافتادن تصوف از جایگاه سیاسی و اجتماعی و فرهنگی از زمان شاه عباس اول به بعد در این

۱ خوانساری اصفهانی، محمد باقر، روضات الجنات فی احوال علما و السادات، ترجمه محمد باقر ساعدی، تهران، انتشارات کتابفروشی اسلامیه، چاپ دوم، ۱۳۶۰ ش، ج ۱، ص ۴ و ۵